

## CHIG'ATOY ULUSI DAVRIDA MOVOROUNNAHRDA YER VA SUV MUNOSABATLARI

**Yuldosheva Bibirajab** Buxoro davlat universiteti dotsenti

**Raxmatulloyev Umid** Buxoro davlat universiteti magistranti

### ARTICLE INFO.

#### Key words:

Ulus, atrof-muhit, suv xo'jaligi,  
barqarorlik, qadimgi  
sivilizatsiyalar, yerni boshqarish,  
Chingizxon, Jo'ji, Chig'atoy.

### Abstract

Tarix davomida sivilizatsiyalarning yuksalishi va qulashi ko'pincha ularning atrof-muhit bilan munosabatlariga chambarchas bog'liq bo'lgan. Ushbu maqolada chig'atoy ulusi davridagi yer va suv munosabatlari ko'rib chiqiladi, ularning resurslarni boshqarish usullari, atrof-muhitga ta'siri va zamonaviy barqarorlik harakatlari uchun o'rganiladi va saboq chiqariladi.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2024  
LWAB.

**Kirish:** Mo'g'ullar davlat boshqaruv ishlarida anchagina no'noq edilar. Shuning uchun ham ular mamlakatni idora qilishda joylarda o'zlariga noiblar tayinlab qo'yishgan. Chig'atoy Movarounnaxrni boshqarishni xorazmlik yirik savdogar Mahmud Yalovochga topshirib qo'ygan edi. Mahmud Yalovoch Movarounnahrda juda katta huquqqa ega bo'lgan. Jumladan, Movarounnahrda soliq yig'uvchilar va mo'g'ul harbiy guruhlari Yalovochga bo'ysunar va u aholidan soliq yig'ishni qattiq nazorat ostiga olgan edi.

Mo'g'ullar bosqini Markaziy Osiyoda mavjud bo'lgan ijtimoiy tuzumni o'zgartira olmagan bo'lsada, mamlakatdagi turli ijtimoiy qatlamlar hayotiga turlicha ta'sir ko'rsatdi. Mo'g'ullar boshqaruv tizimiga moslashib olgan ruhoniylar, savdogarlar va yirik yer egalari ko'p o'tmay istilochilarning tayanchiga aylandilar. Tarixchi Rashididdinning ma'lumotiga ko'ra, mo'g'ul xonlari va shahzodalari yirik yer egalari va amaldorlarga mahalliy aholidan soliqlar yig'ishlariga qarab, saxiylik bilan qimmatbaxo hadyalar ulashganlar. Ammo shaharlarda ham, qishloqlarda ham oddiy mehnatkashlarning ahvoli nihoyatda og'irligicha qolgan edi.

### Adabiyotlar hahlili:

Dehqonlar va hunarmandlar ishlagan yerlaridan davlatga to'laydigan yillik soliq - xirojdan tashqari yana ko'plab soliqlar to'lashlari kerak edi. Aholi maxsus yorliqlarga, asosan o'zlari yashab turgan hududlardan o'tuvchi amaldorlar,

savdogarlar, ruhoniylar va xonning qarindoshlarini (ular to'xtaydigan joylar «yom» — «bekat» deb atalgan) turar-joy, oziq-ovqat va ot-ulov bilan ta'minlashga majbur bo'lishgan. Shuningdek, shahar va qishloqlarda joylashgan harbiy guruhlarni kiyim - kechak va oziq - ovqat bilan ta'minlash ham

mehnatkash aholi zimmasida edi. Hunarmandlar, ayniqsa qattiq nazorat ostiga olingan bo'lib, ular yuqorida eslatilgan soliqlardan tashqari mo'g'ul hukmdorlariga ma'lum miqdordagi tayyor buyumlar ham yasab berishgan.

O'z navbatida o'lkada o'zlarining tayanch vositasi bo'lishlariga harakat qilgan mo'g'ullar ham bu toifadagi kishilarni qo'llab-quvvatlay boshladilar. Mo'g'ul xonlari (viloyat hokimlari xon, oliy hukmdor esa qoon yoki xoqon deb yuritilgan) va mahalliy zodagon, yer egalarning zulmi natijasida mehnatkash xalq endilikda ikki tomonlama ezila boshlandi. O'lponu soliqlarning miqdori tobora oshib bordi, undan tashqari esa aholidan yig'ib olinadigan turli to'lovu yig'imlar, jarimalarning soni haddan tashqari oshib keta boshladi. Yangi yer solig'ining nomi-"kalon" deyilib, u hosilning o'ndan bir miqdorida olingan. 1235-yilgi qurultoydan so'ng esa chorva mol boshidan olinadigan yalpi soliq - "qopchur" ta'sis etilgan. (Unga ko'ra 100 tadan bir miqdorda chorva soliqqa to'lanar edi. (Bu soliq asosan mo'g'ullar turmush tarzi xususiyatini hisobga olgan holda joriy etilgan edi).

### **Usullari.**

Chig'atoy ulusining yer va suv munosabatlarini o'rganish uchun ushbu tadqiqot arxeologik dalillar, tarixiy matnlar va ekologik ma'lumotlarga asoslanib, multidisipliner yondashuvni qo'llaydi. Ulus joylarida olib borilgan arxeologik qazishmalar suv xo'jaligi bilan bog'liq artefaktlar va infratuzilmani beradi, qadimiy matnlar esa ularning ijtimoiy me'yorlari va tabiatga bo'lgan munosabati haqida tushuncha beradi. Bundan tashqari, ekologik tahlillar ulus faoliyatining atrofdagi ekotizimlarga ta'siri haqida ma'lumot beradi.

### **Natijalar.**

Musulmon mamlakatlarida chorvadan olinadigan zakotga qaraganda chig'atoy ulusidagi zakot sezilarli darajada yengil bo'lib, aftidan mo'g'ul chorvadorining manfaatlari ko'zda tutilgan. Shuningdek, 10 tugar g'alladan bir tugar xazina uchun olingan. Mo'g'ullarning «Yosoq kitobida» («Qonunlar to'plami») davlat xazinasiga kiradigan oziq - ovqat solig'i - shulen (shilon) har bir podadan ikki yashar bir qo'y miqdorida olinganligi yoziladi. Har ming otdan davlat foydasiga qimiz uchun bir biya ajratilgan. Otkup sistemasiga asoslangan Movarounnahr kabi viloyatlarda soliqlar rasmiylashtirilgan miqdorda oshirib olinishi aniq edi.

Bu soliqqa ko'ra, har bir podadan ikki yashar qo'y, qimiz uchun har mingta otdan bir biya hisobidan olingan. Soliqlar asosan xonlar tomonidan barot (ijara) tarzida oldindan xazina uchun undirilib, so'ngra aholidan zo'ravonlik bilan oshirilgan miqdorda undiriladi edi. Ayniqsa, hunarmandlarning ahvoli og'ir bo'lgan ularning o'z yurtlarida tirik qolganlari mahalliy xonlarning mulki sifatida ishlatilinar edi. Masalan, 1262-yil Buxoroda bo'lgan Xubilay qo'nni vakili bu yerda 5000 ta hunarmand Botuxonga, 3000 tasi malika Siyurko'kteniga (Xubilay va Munqataraning onasi) tegishli bo'lganligini qayd etadi. 1246-yil Mo'g'ulistonda bo'lgan sayyoh Piano Karpini eng yaxshi hunarmandlar xoqon xizmatida ekanligini va ularga qullarcha munosabatda bo'lishlarini qayd etib o'tadi. Bu guruh shaharlik hunarmandlarga esa kundalik ovqat berilib, ularga darhaqiqat qullarcha munosabatda bo'lingan bo'lsa, ikkinchi guruh shaharlik hunarmandlarga esa katta soliqlar solingan.

Mo'g'ullarga qarashli bo'lgan harbiy qurol-aslaha va anjomlar ishlab chiqaradigan ustaxonalar-"koxona" nomini olgan bo'lib, u yerdagi hunarmandlar esa quyi darajasidagi kishilar hisoblanar edi. Hunarmandlar to'laydigan maxsus soliqning nomi "tamg'a" deb atalgan. Mo'g'ullar, shuningdek, batamom huquqsiz qullar mehnatidan ham foydalanishar edi. Mo'g'ullar hukmronligi davrida yer egaligi holati ham o'zgarib, yangi in'om etilgan erlar mo'g'ulcha suyurg'ol nomini olgan. Suyurg'ol hajmi jihatidan (unig tarkibiga juda katta yer maydonlari, suv havzalari, dasht-yaylovlar ham kirib ketar edi)

iqtadan farq qilardi. Bu davrda davlat, mulk (xususiy erlar), vaqf (diniy idoralar ixtiyorida) yerlar) yerlarda ko'p holda ijaraga chorakor dehqonlar mehnat qilishgan. Bir qism ijarador o'rtahol dehqonlar esa muzoriylar deb yuritilgan.

Buyuk xoqon hisoblangan O'gedey (1229-1241 yy.) davridayoq mo'g'ullar o'zlariga xizmat ko'rsatayotgan ayrim kishilar, katta yer egalari, savdogarlarga turli yorliq va payzalar bera boshladilar. Payza qimmatbaho metall (oltin, kumush) yoki jez, yog'och taxtalardan ishlangan bo'lib, unga no'yonning muhri qo'yilardi. Bunday payzaga ega bo'lgan kishilar, shu jumladan, elchilar, soliq yig'uvchilar va boshqa shaxslar aholidan turli yig'im, to'lovlarni talab qilib olish huquqiga ega edilar. Ko'plab beriladigan payza egalari aholidan tekinga ot-ulov, yem-xashak, yotar-joy, oziq-ovqat talab qilishga haqli ham edi. Savdo yo'llarida joylashgan bekatlar "yom" (jom) deyilib, ularning xizmati va xarajati mahalliy aholi bo'ynida edi. Bu bekatlar bo'ylab davlat ishlari bo'yicha ko'plab elchi, chopar, vakil va boshqalar o'tib, ularga xalq tekinga xizmat qilib, ularni ta'minlab turishi ham lozim edi. 1235-yildan boshlab xoqon farmoniga ko'ra, har bir yomning aloqa xizmati va harakati 2 ta tuman aholisiga yuklatildi. "Yomlar bo'yidagi aholidan toqat va majol ham qolmagan edi",-deb yozgan edi Rashiddin.

Mahalliy aholi-hunarmand, dehqon, chorvador, kim bo'lishidan qat'iy nazar umum hashar ishlarida qatnashishi va tekinga ishlab berishi shart edi. Mo'g'ullarning ichki xo'jalik hayotni savdo-sotiq sohasini bir oz jonlantirish borasidagi chiqargan past qiymatli tangalari aholi ichida o'z o'rnini topmadi. Aksincha, zo'rlik po'pisaga qaramay, 1232-yildan boshlab Samarqandda pul muomalasi tugatildi, savdo-sotiq ayriboshlov darajasiga tushib qoldi. Farg'ona, Shosh, Termiz va boshqa viloyatlarda mo'g'ul istilosidan so'ng pul zarb etish o'z o'zidan tugagan edi. Natijada tez orada Movaraunahrda pul muomalasi butkul izdan chiqdi.

XIII asr o'rtalarida Chig'atoy ulusining mo'g'ul amaldorlari doirasida o'troqlikka ko'chish, shahar hayotiga yaqinlashish, mahalliy o'troq aholining boy madaniyatidan foydalanish jarayoni kuchayadi. Mo'g'ulistonning ulug' xoqoni Munke soliq va hashar ishlarini tartibga solish to'g'risida maxsus-farmon yorliq chiqaradi. Yomlar bo'ylab pochta xizmati uchun ajratilgan otlar soni belgilanib, aholidan ortiqcha ot talab qilish man etiladi. Shuningdek, elchilarga, qo'llarida bevosita topshiriqlari bo'lmasa, shahar yoki qishloqlarga kirmasligi va aholidan ular uchun belgilanadigan ortiqcha yem-xashak hamda oziq-ovqat olmasligi uqtiriladi. Shu tariqa aholi o'zboshimchalik bilan yig'ib olinadigan hisobsiz to'lovlardan ozod bo'ladi.

Mamlakat ijtimoiy hayotida sodir bo'lgan jiddiy o'zgarishlar, shubhasiz uning iqtisodiy jihatdan jonlanishiga turtki ham bo'ldi. Mo'g'ullar istilosi davrida xarob bo'lgan hunarmandchilik, savdo-sotiq va dehqonchilik asta-sekin tiklana boshlaydi. Hunarmandchilik va ichki-tashqi savdoning jonlanishi, shubhasiz, xarob bo'lgan shaharlarning qayta tiklanishiga sabab bo'ladi. Garchi hali ko'pgina shahar va viloyatlar xaroba va yarim xaroba holida yotgan bo'lsa-da, Urganch va Buxoro shaharlari qayta tiklanadi. Qadimgi Samarqand yayronalari yonginasida yangitdan shahar qad ko'taradi. Shaharlarda turli xil davlat, jamoat va ma'rifat binolari qad ko'taradi. Shahar bozorlari gavjumlashadi.

Mo'g'ullar hukmronligi davrida O'rta Osiyoda yerga bo'lgan egalikning mulki devon, mulki inju, mulki vaqf va mulk deb ataluvchi to'rt xil shakli mavjud edi. Mulklarning kattagina qismi harbiy ma'murlarga davlat oldidagi xizmatlari uchun hadya qilingan yerlar bo'lib, ular suyurg'ol yerlari deb yuritilardi. Bunday yerlarga ega bo'lgan yerdorlar - suyurg'ol egalari barcha soliq va to'lovlardan ozod etilardi. Suyurg'ol yerlari avloddan-avlodga meros tariqasida o'tardi. Yirik yerdorlar qo'lidagi mulk yerlariga yersiz yoki kam yerli dehqonlar birlashtirilib, ular bunday mulklarda hosilning 1/3 evaziga ijarachi bo'lib ishlar edilar.

Mo'g'ul istilosi Markaziy Osiyo xalq xo'jaligiga katta zarar etkazdi. O'zlari bosib olishgan ko'plab davlatlar va hududlarni bo'lib olishgan mo'g'ul xonlari o'rtasida o'zaro kurashlar avj oldi. 1272-yilda Erondagi Xulaguxon qo'shinlari Movarounnahrda bostirib kirib Kesh va Naxshab (Qarshi) shaharlarini, 1273-yili Buxoroni talon — taroj qildilar. Bulardan tashqari, mahalliy hukmdorlar tomonidan o'zboshimchalik bilan turli to'lovlar va soliqlarning joriy etilishi, ularning muntazam oshirib borilishi xalqning turmushini nihoyatda og'irlashtirib yubordi.

XIII asrning ikkinchi yarmiga kelib mo'g'ul hukmron doiralari o'rtasida viloyatlarning boy madaniy hayotidan foydalanish masalasida ikki xil qarash paydo bo'ldi. Ko'chmanchi harbiy zodagonlarning katta qismi, xonzodalar va ayrim xoqonlar o'troq hayotga mutlaqo qarshi edilar. Ular mamlakatni butunlay vayron qilish, o'troq viloyatlar aholisi boyliklarini talash, shaharlarni xarobalarga aylantirib, ularning o'rmini yaylovlarga aylantirish tarafdorlari edilar.

Mahalliy zodagonlar, ruhoniylar va savdogarlarning asosiy qismi hamda madaniy hayotga qiziqqan ba'zi mo'g'ul xonlari o'troq hayot kechirish tarafdorlari edilar. Ular o'zaro urushlarga barham berish orqali markaziy hokimiyatni mustahkamlashga intilganlar. Shuningdek, ular viloyatlarni madaniy jihatdan muntazam rivojlantirib borish uchun o'troq aholini talashni to'xtatish, turli to'lov va soliqlarni tartibga solish, shaharlarning barqaror rivojlanishini ta'minlash harakatiga tushdilar.

Bunday siyosatning yetakchilari Mo'g'ulistonning ulug' xoqoni Munkexon va Chig'atoy ulusi noibi Ma'sudbek edilar. Ayniqsa, Munkexonning qonunlar orqali amalga oshirgan chora tadbirlari: soliqlar va to'lovlarni tartibga solishi, aholini joylarda o'zboshimchalik bilan yig'ib olinadigan soliqlardan ozod etishi ichki va tashqi savdo hamda shaharlarning rivojlanishiga zarur imkoniyat yaratdi. Natijada, XIII asrning 70 — 80 yillariga kelib, Movarounnahrda asta — sekinlik bilan shahar hayoti, hunarmandchilik va savdo munosabatlari jonlana boshladi.

1271-yilda Ma'sudbek pul islohoti o'tkazdi. Bu islohot Movarounnahr shaharlarining ichki hayotini, ayniqsa pul va savdo munosabatlarining tiklanishida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Ma'sudbek Samarqand, Buxoro, Termiz, Taroz, O'tror, Xo'jand, Naxshab kabi ko'pgina shaharlarda bir xil vazn va yuqori qiymatli sof kumush tangalar zarb ettirib, ularni butun mamlakat bo'ylab muomalaga chiqardi.

Movarounnaxrning Chig'atoy ulusiga kirgan davri dehqonchiligi haqida ma'lumotlar kam. XIII asrning oxirlarida Buxoro atroflarini obod etilishi to'g'risida bizgacha etib kelgan 1289-yilga mansub vaqf hujjatida ko'rsatilishicha, vaqf xo'jaligining boshlig'i Buxorodan 4 farsax (30 km ga yaqin) masofadagi obod Hamana qishlog'ini ekin yerlari bilan sotib olgan. Bu qishloq yaqinida u yana bir qishloq barpo etib, unda ikki masjid, korandalar uchun turar joylar, tegirmon va bir nechta to'qimachilik korxonasini bino etgan.

Shunday qilib, mo'g'ullar hujumi natijasida, XIII asrning birinchi yarmida ijtimoiy — iqtisodiy, ma'naviy — ma'rifiy jihatdan ahvol nihoyatda og'ir bo'lib qolgan Markaziy Osiyoda, XIII asrning o'rtalaridan boshlab Chig'atoy ulusi hukmdorlari shahar va qishloqlarni tartibga keltirish va rivojlantirish uchun ayrim chora — tadbirlarni ko'rdilar. Biroq, bu harakatlar juda sustlik bilan amalga oshirildi. Mo'g'ullar istilosi natijasida vayron etilgan hunarmandchilik va savdo — sotiq XIV asrning boshlarida ham XIII asrning boshlaridagi darajasiga ko'tarila olmagan edi.

Mo'g'ullar istilosi Movarounnahr xalqlari boshiga qanchalik og'ir kulfatlar solmasin, ajdodlarimizni bunyodkorlik ishlaridan sovuta olmadi. Bu davrda Urganch, Qarshi, Andijon shaharlari qayta tiklandi, Samarqand, Buxoro, Shosh, Xo'jand kabi shaharlarda bir qator inshootlar bunyod etildi. XIII asrda Ko'hna Urganchda bunyod etilgan balandligi 62 metrlik minora, Buxoroda islom olamining yetuk allomalaridan biri Sayfiddin Boxarziy (1258-yili vafot etgan) maqbarasi, XIV asrda Samarqandda

qurilishi davom ettirilgan Shohizinda majmui, Buxorodagi Bayonqulxon maqbarasi, Qo'hn Urganchdagi Najmiddin Kubro, To'rabekxonim, Xo'janddagi To'baxonim maqbaralari o'z davrining noyob yodgorliklari hisoblanadi.

Mahmud Yalavochga soliqlar tushumini muntazam nazorat etish o'lkada mo'g'ullarga qarshi g'alayon bo'lishini oldini olish ma'suliyati yuklatilgan edi. Ko'pchilik aslzoda zodagonlar, savdogarlar, qisman ulamolar ham o'z jonlari va qolgan mol-mulklarini saqlab qolish borasida xiyonatkorona tarzda bosqinchilar xizmatiga o'ta boshladilar.

### Xulosa:

Xulosa qilib aytganda, "Chig'atoy" Ulus davrida yer va suv munosabatlarini o'rganish insoniyat jamiyatlarida atrof-muhitni boshqarishning muhimligini ta'kidlaydi. chig'atoy ulusi misli ko'rilmagan rivojlanish darajalariga erishgan bo'lsa-da, ularning barqarorlikni birinchi o'ringa qo'ymasliklari oxir-oqibat ularning qulashiga hissa qo'shdi. Oldinga qarab, zamonaviy sivilizatsiyalar resurslarni mas'uliyatli boshqarishni birinchi o'ringa qo'yishi, saqlash va barqarorlik tamoyillarini siyosat va amaliyotga kiritishi shart. Shunday qilib, biz inson faoliyatining atrof-muhitga ta'sirini yumshatishimiz va kelajak avlodlar uchun yanada adolatli va barqaror kelajakni ta'minlashimiz mumkin.

### ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Муҳаммаджонов А. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи (қадимги даврдан йигирманчи асрнинг бошларигача). - Т., “Фан,” 1972 йил, 374 бетлик.
2. Саидов Б. Ўрта Осиёда ер - сув муносабатлари (қадимги даврдан ҳозирги кунгача). – Т., “Университет,” 2001 йил. (Ўқув услубий қўлланма).
3. AsAhmedov B. O'zbekiston tarixi manbalari, Toshkent, 2011.
4. Ahmedov B. Tarixdan saboqlar. T, 2014.
5. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. Toshkent, 2010.
6. Muhammadjonov. A. O'zbekiston tarixi, Toshkent, 2014.
7. Hidoyatov G. A. Mening jonajon tarixim. T, 2012.
8. Sentральная Азия в Kushanskuyu epochu, T. 2, Moskva, 2014
9. Аюматова, Z. (2022). HOFIZ TANISH BUXORIY VA UNING “SHARAFNOMAYI SHOHIIY” ASARI. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 20(20).
10. Аюматова, Z. (2023). XIX ASRDA O'RTA OSIYO MUSULMONLARINING HAJ ZIYORATI. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 40(40).
11. Yavmutov, D. (2023). Yashil iqtisodiyotga o'tishda xorijiy davlatlar tajribasi va uni O'zbekistonda qo'llash imkoniyatlari.
12. Bekmuradov, Sandjar Tursunmamatovich CHIG'ATOY ULUSIDA ILK BOSHQARUV SHAKLI // ORIENSS. 2021. №Special Issue 2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/chig-atoy-ulusida-ilk-boshqaruv-shakli>
13. Imamnazarov,, Q. U. (2023). CHIG'ATOY ULUSI DAVRIDA MARKAZIY OSIYODAGI ETNIK VAZIYAT. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3 (21), 451-453. doi: 10.24412/2181-1784-2023-21-451-453